

Широке впровадження в практику повсякденної нашої роботи методів точних наук є, нарешті, третім невідкладним завданням дослідження історії населення в мезо-неолітичну епоху.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Итоги и задачи изучения эпохи мезолита и неолита на Украине

Резюме

В статье подведены итоги полевых исследований мезолитических и неолитических памятников Украины за последнее пятилетие, а также показано то новое, что предпринимается на Украине специалистами в решении хронологии, периодизации и культурно-территориальном членении памятников этих эпох.

Автор приводит составленную им схему периодизации мезолитических и нео-энеолитических культур Украины и обосновывает ее положение.

Для мезолитического времени выделяются два основных периода — ранний (IX—VIII тысячелетия до н. э.) и поздний (VIII—VI тысячелетия до н. э.). В нео-энеолитическую эпоху культуры Украины прошли в своем развитии три основных периода: первый (VI—V тысячелетия до н. э.), второй (IV — первая половина III тысячелетия до н. э.) и третий (вторая половина III тысячелетия до н. э.). Первый ранний период этой эпохи был «чисто» неолитическим, а во втором и третьем периодах неолитические культуры полностью сосуществовали с энеолитическими. Первый неолитический период и второй нео-энеолитический в свою очередь подразделяются на этапы (I—1, I—2; II—1, II—2).

Среди задач изучения мезо-неолитических памятников Украины автор ставит вопросы о расширении полевых исследований, повышении качества методики изучения комплексов с применением статистических методов и машинной обработки материалов.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН, С. С. БЕЗСОНОВА,

В. Ю. МУРЗИН

Археологія раннього залізного віку на території України в роки Х п'ятирічки

Роки десятої п'ятирічки стали новим важливим етапом у вивченні археологічних пам'яток ранньої залізної доби. В цей час було опубліковано фундаментальні праці Б. О. Рибакова й А. І. Мелукової, монографії Д. С. Раєвського, Л. К. Галаніної та ін.¹ Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили й фахівці України.

Помітно розширилася джерелознавча база, збільшилась кількість даних про культуру і побут племен, які мешкали на території республіки у I тисячолітті до н. е.

Швидке зростання кількості матеріалів пояснюється активною участю Інституту археології АН УРСР у дослідженні стародавніх пам'яток, розташованих у зонах новобудов. Основні зусилля дослідників зосереджувалися у районах Нижнього Подніпров'я, Побужжя й Криму. Вивчено серію поховань кімерійського часу, а також декілька сотен скіфських, що датуються IV—III ст. до н. е. Було проведено вивчення Рогачицького курганного поля², курганів поблизу с. Гюнівка³ (Запо-

¹ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ.— М., 1979.— 248 с.; Мелукова А. И. Скифия и фракийский мир.— М., 1979.— 256 с.; Галаніна Л. К. Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Бранденбурга).— М., 1977.— 68 с., 33 табл. (Археология СССР, САИ, вып. ДІ-33).

² Болтрик Ю. В., Отрощенко В. В., Савовский И. П. Исследование Рогачицкого курганного поля.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 269—270; Болтрик Ю. В., Болдин Я. И., Никитенко М. М. и др. Исследования курганных могильников в Запорожской области.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 299—300.

³ Болтрик Ю. В., Отрощенко В. В., Савовский И. П. Исследование Рогачицкого курганного поля.

різька область), Актаського курганного могильника (Крим)⁴ та ін. Послідовні розкопки курганних некрополів рядового скіфського населення допомогли з'ясувати структуру скіфського суспільства. Продовжувались дослідження великих курганів скіфської знаті. Відзначимо розкопки курганів поблизу м. Бердянська і с. Велика Білозерка, початок дослідження відомих пам'яток скіфської культури — курганів Огуз та Чортомлик⁵.

Результати досліджень опубліковані у збірниках «Скифы и сарматы», «Скифия и Кавказ»⁶, у виданнях новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР⁷. Експедиції Інституту вивчали також пам'ятки ранньої залізної доби на території Лісостепової України, зокрема поблизу сіл Квітки на Черкащині⁸ і Комарів на Середньому Дністрі⁹.

Значний внесок у вивчення пам'яток ранньої залізної доби внесли інші наукові заклади України: Донецький краєзнавчий музей, наприклад, поблизу м. Жданова¹⁰ дослідив великий скіфський курган під назвою «Двогорбий». Масштабні охоронні роботи у зонах новобудов проводили експедиції Дніпропетровського та Київського університетів¹¹.

На території Харківської області працівники Харківського університету та історичного музею відкрили і дослідили поселення скіфського часу (Коломацьке городище)¹², могильник поблизу с. Песочин та ін.¹³ На Полтавщині фахівці університету продовжували також вивчення видатної пам'ятки скіфського часу — Більського городища¹⁴, а археологи Донецького університету дослідили поселення ранньоскіфського часу поблизу сіл Лихачівка, Пожарна Балка та ін.¹⁵

Цікаві результати досягнуто при розкопках Чорноліського городища поблизу с. Рудківці, що на Хмельниччині (Кам'янець-Подільський педінститут)¹⁶, та більш пізнішого поселення поблизу с. Долиняни Чернівецької області (Державний Ермітаж)¹⁷.

Експедиція Київського університету вивчала поселення гальштатської культури поблизу с. Нижня Кривча (Тернопільська область)¹⁸. Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів) продовжував дослідження поселення поблизу с. Непоротів¹⁹ Чернівецької області.

⁴ Дослідження Колотухіна В. А. та Безсонової С. С. у 1979—1980 рр.

⁵ *Артеменко И. И.* Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. конференции. Днепропетровск, 1980, с. 5.

⁶ Скифы и сарматы. Киев, 1977.— 231 с.; Скифия и Кавказ. Киев, 1979.— 258 с.

⁷ Курганы юга Днепропетровщины. Киев, 1977.— 173 с.; Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки.— Киев, 1977.— 158 с.; Курганы на Южном Буге. Киев, 1978.— 169 с.

⁸ *Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д.* Новое погребение предскифского времени.— В кн.: Археологические исследования на Украине, с. 75.

⁹ Дослідження Г. Т. Ковпаненко у 1978—1979 рр.

¹⁰ *Привалов А. И., Привалова О. Я., Зарайская Н. П.* Раскопки скифского кургана в Донбассе.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 390—391.

¹¹ *Ковалева И. Ф., Костенко В. И., Марина Э. П. и др.* Исследования в Орельско-Самарском междуречье.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 338. *Бондарь Н. Н., Атоненко Б. А., Васильченко С. А. и др.* Раскопки курганов в зоне Никопольского орошаемого массива.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 300.

¹² *Радзиевская В. Е.* Раскопки городища у с. Коломак.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 377—378.

¹³ *Бородулин В. Г.* Исследование курганов скифского времени в Харьковской области.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 306.

¹⁴ Дослідження Б. А. Шрамка.

¹⁵ Дослідження В. П. Андрієнка та А. А. Моруженка.

¹⁶ *Винокур И. С., Гуцал А. Ф., Журко А. И. и др.* Раскопки и разведки на Среднем Днестре.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 307.

¹⁷ *Смирнова Г. И.* Раскопки у с. Долиняны на Буковине.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 386—387.

¹⁸ *Малеев Ю. Н.* Раскопки Гальштатского городища у с. Нижнее Кривче.— АО, 1976 г. М., 1978, с. 328.

¹⁹ *Крушельницкая Л. И., Мовша Т. Г.* Исследования в Непоротово.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 317—318.

Нагромадження нових матеріалів сприяло уточненню наших знань про кімерійську і скіфську епохи. Передусім це стосується найпізнішого передскіфського та ранньоскіфського періодів, дослідження яких пов'язане з цілим комплексом важливих питань скіфської історії, зокрема з проблемою походження скіфів та скіфської культури. Ця проблема, що хвилювала усі покоління археологів-скіфознавців, набула в останні роки особливої актуальності в зв'язку з відкриттям нових пам'яток передскіфської доби, зокрема з дослідженням кургану Аржан в Туві. Тому не випадково питання генезису скіфської культури займали одне з центральних місць в дискусії по скіфській проблематиці, що проходила на сторінках журналу «Народи Азії і Африки»²⁰.

Як відомо, існує три концепції: автохтонна, «азіатська» та нещодавно остаточно сформульована ідея поліцентричного, незалежного і майже одночасного, виникнення культур скіфського типу на широкому просторі євразійських степів. Зрозуміло, що розв'язання цієї проблеми буде залежати врешті-решт від вивчення культур, що передували скіфській: чорногорівсько-новочеркаській у Північному Причорномор'ї, протосавроматської у Поволжі, дандибай-бегазинської у Казахстані та ін.

У цьому зв'язку згадаємо фундаментальну працю А. І. Тереножкіна «Киммерийцы»²¹, в якій детально описано більшу частину пам'яток передскіфського часу як Північного Причорномор'я, так і сусідніх територій. Аналізуючи археологічний матеріал, автор монографії приходить до висновку про наявність генетичного зв'язку культури типу Чорногорівки Новочеркаського скарбу бронз і зрубної культури. Велика увага приділяється питанням хронології кімерійського періоду, дослідженню перехідного етапу від передскіфського до скіфського часу, порівнянню матеріальної культури історичних кімерійців і ранніх скіфів. У результаті автор приходить до надзвичайно важливого висновку про зміну у середині VII ст. до н. е. передскіфської культури скіфською, що була принесена ззовні.

Цієї ж точки зору — про формування основних елементів скіфської культури за межами Північного Причорномор'я у глибинних районах Азії — додержуються й інші автори даної статті. Звичайно, це зовсім не означає заперечення впливу кімерійських племен на культуру скіфів як наслідка асиміляції останніми груп місцевого населення передскіфського часу. Зараз, на нашу думку, назріла явна необхідність з'ясувати конкретне співвідношення етнічних джерел скіфської культури. Шлях до цієї мети ми бачимо у детальному розгляді усіх елементів як кімерійської, так і скіфської матеріальних культур, поховальних звичаїв, образів скіфського мистецтва.

Питанню технології обробки заліза у кімерійську епоху²² присвячена цікава стаття Б. А. Шрамка, Л. Д. Фомина та Л. О. Солнцева, яка дає можливість порівняти особливості виробництва передскіфських мечів і кинджалів з характерними прийомами виготовлення скіфського меча²³. Проте подібність цих двох технологічних процесів зовсім не значить, що і форма скіфського меча мала прототипи у кімерійських старожитностях. Це лише вказує на запозичення населенням скіфського часу окремих навиків в обробці чорних металів у попереднього населення. З нашої точки зору, територію формування скіфського акінаку як типу зброї слід шукати у східних районах Європи.

²⁰ НАА, 1980, № 5—6.

²¹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— Киев, 1976.— 223 с.

²² Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период).— СА, 1977, № 1, с. 57—74.

²³ Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. О. Техника изготовления скіфської наступальної зброї із заліза і сталі.— Археологія, 1970, вил. 23, с. 75.

Важливого питанню — генезису скіфської степової кераміки — присвячені праці Н. О. Гаврилюк²⁴. Ці дослідження на великому матеріалі підтвердили висновок багатьох фахівців про формування власне скіфського керамічного комплексу переважно на основі місцевої передскіфської кераміки. Н. О. Гаврилюк прослідкувала джерела і розвиток основних форм скіфського глиняного посуду, з'ясувала співвідношення кімерійських, фракійських лісостепових елементів у кераміці степових скіфів. Таким чином, дослідження матеріалів скіфської кераміки — найбільш переконливе свідчення участі кімерійського населення у формуванні скіфської культури.

Ряд проблем скіфської архаїки — історія скіфських походів до Передньої Азії, історична інтерпретація ряду археологічних пам'яток VII—V ст. до н. е., політичні кордони Скіфії та інші розглядаються у монографії В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна²⁵.

Степове Причорномор'я в епоху скіфської архаїки було темою дисертації В. Ю. Мурзіна, в якій зведено дані про скіфські пам'ятки VII—V ст. до н. е., прослідковуються на археологічному матеріалі деякі історичні процеси, що відбувалися на цій території у ранньоскіфський час²⁶.

Розроблялися на Україні й питання скіфської археології IV—III ст. до н. е. Дослідники більше уваги приділяють історичним та соціальним питанням: вирішенню проблеми реконструкції соціального устрою на підставі конкретного археологічного матеріалу. Вдалою спробою вивчення матеріалів видатної поховальної пам'ятки — кургану Товста Могила є монографічне дослідження Б. М. Мозолевського²⁷. Ця праця — перший досвід повного й детального дослідження скіфського «царського» кургану. Автор намагався з'ясувати його конкретне місце серед інших «царських» курганів і досить переконливо показав, що курган Товста Могила належить до числа найбільш видатних пам'яток Скіфії. Привертає увагу й висновок Б. Н. Мозолевського про виділення серед курганів скіфської знаті чотирьох основних груп у відповідності з соціальним статусом похованих, хоч не виключена й більш дрібна диференціація верхівки скіфського суспільства. В усякому разі на нижчих своїх щаблях, як показали дослідження К. П. Бунятян, проведено з використанням статистичних методів аналізу, скіфське суспільство було досить диференційоване²⁸. Дана праця по суті є першим зразком дослідження соціального складу скіфського рядового населення.

Досягненням української археології в минулій п'ятиріччі є також розробка питань військової справи скіфів. У працях Є. В. Черненка докладно проаналізовано набір зброї, характерної для кочових скіфів, її типологію, склад скіфського війська, а також тактику і стратегію цього часу. Результати вивчення цих питань викладено у працях «Похід Дарія в Скифию»²⁹ та «Скифские лучники»³⁰. Остання є монографічним дослідженням, де з вичерпною повнотою зібрані та узагальнені усі дані про скіфський лук і стріли, про роль цього виду зброї в озброєнні кочівників Євразії.

²⁴ Гаврилюк Н. А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 20—40; Гаврилюк Н. О. Липна керамика скіфських поховань IV—III ст. до н. е. — Археологія, 1980, вип. 34, с. 17; Гаврилюк Н. А. Керамика степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — 1981.

²⁵ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—V вв. до н. е. Киев, 1981.

²⁶ Мурзин В. Ю. Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1979. — 21 с.

²⁷ Мозолевский Б. М. Товста Могила. Київ, 1979, с. 250.

²⁸ Бунятян Е. П. Рядовое население степной Скифии IV—III вв. до н. е.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 21 с.

²⁹ Древности Степной Скифии. Киев, 1982.

³⁰ Черненко Е. В. Скифские лучники. Киев, 1982.

Такі аспекти скіфської матеріальної культури, як реконструкція скіфського одягу та головного убору, розглядаються у працях В. О. Рябової і Л. С. Ключко³¹. У них наведено нові дані про оздоблення скіфського одягу і його конструктивні особливості, прослідковується залежність одягу від соціального статусу похованого.

Важливі завдання стоять перед дослідниками пізньоскіфської та сарматської археології: вивчення взаємозв'язків скіфської та сарматської культур, варварського і античного світів, а також завершального етапу історії пізньоскіфського населення Нижнього Подніпров'я та Криму. Для вирішення цих проблем необхідні широкі історичні узагальнення та реконструкції з врахуванням всіх наявних матеріалів. Одним з результатів роботи в цьому напрямку є монографія Т. М. Висотської³², в якій висвітлюються час виникнення, топографія, економіка та ідеологія населення Неаполя Скіфського. Цікаві дані отримано під час досліджень Усть-Альмінського городища і некрополя³³. Г. Т. Ковпаненко дослідила матеріали поховання знатної сарматки, яке датується I ст. до н. е.³⁴ Знахідки з Соколової Могили дали можливість зробити важливі висновки про ідеологію і культурні зв'язки сарматських племен. Дослідженню сарматських поховань Степового Подніпров'я, різноманітних аспектів історії сарматської матеріальної культури, поховальних звичаїв присвячена серія статей О. В. Симоненка та В. І. Костенка³⁵. Взаємовідносини населення Херсонеса з племенами, які його оточували, висвітлено в працях В. М. Зубаря³⁶.

Проте ми повинні відзначити, що пізньоскіфський та сарматський періоди в історії Північного Причорномор'я вивчаються ще недостатньо. Це потребує подальшого розширення джерелознавчої бази, перш за все нових розкопок пам'яток у Нижньому Подніпров'ї.

Головним завданням дослідження пам'яток Лісостепової України було, як і раніше, вивчення локальних варіантів культури населення Лісостепу в скіфський час, пошуки їх генетичних коренів, з'ясування північного кордону Скіфії. Щодо території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, то тут вирішення всіх цих проблем набуло характеру, на перший погляд, суто приватної дискусії — чи можна вважати Більське городище містом Гелоном, про яке згадує Геродот? Якщо Б. А. Шрамко відстоює точку зору відносно заселення Лісостепового Лівобережжя переважно будинськими племенами, місцевими за походженням³⁷, то В. А. Іллінська наполягала на включенні цього району, заселеного, на її думку, іранськими племенами, до Скіфії³⁸. Останнє

³¹ Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 47—51; Ключко Л. С. Реконструкция скифских головных жіночих уборов.— Археологія, 1979, вип. 31, с. 16—28.

³² Висотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— Киев, 1979, с. 207.

³³ Висотская Т. Н., Лобода И. И. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 309—310; АО, 1978 г. М., 1979, с. 315—316.

³⁴ Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение в Соколовой Могиле (предварительная публикация).— В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 168—183.

³⁵ Симоненко А. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья.— В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 221—230; Симоненко А. В. О сарматских поясах.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 51—58; Костенко В. И. Наиболее ранние сарматские погребения в бассейнах рек Орели и Самары.— СА, 1979, № 4, с. 189—202.

³⁶ Зубар В. М. Підбійні могили Херсонеського некрополя.— Археологія, 1977, вип. 24, с. 68—73; Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.— Археологія, 1976, вип. 20, с. 42—46.

³⁷ Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон.— В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 119; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 204 и сл.

³⁸ Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 73—96.

положення більш вірогідне, оскільки підтверджується археологічними матеріалами.

Дніпровське Лісостепове Правобережжя останнім часом стало об'єктом досліджень Г. Т. Ковпаненко³⁹. На основі аналізу поховального обряду та інвентаря, автор аргументовано висвітлює матеріальну культуру населення цього району, співвідношення місцевих і скіфських елементів. Праця Г. Т. Ковпаненко доповнює дослідження інших авторів і дає можливість відтворити надзвичайно багату і цікаву культуру населення Правобережного Лісостепу.

Пам'ятки, розташовані на межі Степу і Лісостепу, досліджувалися Н. М. Бокій⁴⁰, якій вдалося визначити північні кордони Скіфії, розміщення скіфських племен, своєрідність культури населення цієї території.

Історичній інтерпретації пам'яток кімерійського і ранньоскіфського часу на території Північного Прикарпаття і Західної Волині присвячена монографія Л. І. Крушельницької⁴¹. На думку автора, на згаданій території в ранньоскіфський період існувало декілька етнокультурних груп, які складала як місцеві етнічні елементи, що простежуються тут ще з бронзової доби, так і племена, які просунулися на захід з Середнього Подністров'я. Таким чином, вирішення питання про склад населення і характер культури цих районів багато в чому залежить від успішного вивчення пам'яток Лісостепового Подністров'я. За останні роки в цьому плані зроблено чимало. І, насамперед, велика заслуга в цьому Г. І. Смирнової⁴². Подальші дослідження дозволять глибше вивчити надзвичайно складні і важливі історичні процеси, що відбувалися в північно-західних районах скіфського світу.

Слід констатувати, що останнім часом намітилася явна диспропорція у визначенні степових і лісостепових пам'яток. Її усунення — одне з найважливіших завдань наступних років. Все більше відчувається необхідність поглибленого дослідження питань ідеології і соціального ладу скіфського суспільства. Це — два взаємопов'язаних завдання. Без урахування на основі археологічних і писемних джерел конкретного рівня соціального розвитку суспільства не можна вірно уявити його ідеологію. Знання ідеології суспільства збагачує і конкретизує наші уявлення про соціальний устрій. Здійснення цього завдання можливе лише для фахівця, який має фундаментальні знання з різних галузей знань, насамперед іраністики⁴³.

Вивчення соціальної структури скіфського суспільства (праці О. І. Тереножкіна, Е. А. Грантовського та ін.) переконує в необхідності більш повно залучати дані античних джерел, а також «загальноіранської спадщини»⁴⁴. Це дає можливість у загальних рисах реконструювати соціальний лад скіфського суспільства, яке розвивалося у інших природничо-господарських умовах, ніж суспільства загальноіранського і арійського періодів. Декілька століть існування в умовах кочового скотарства не могли не вплинути на соціальні інститути скіфського

³⁹ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.— Киев, 1981.

⁴⁰ Бокій Н. М. Поздний бронзовый век и скифский период на пограничье Степи и Лесостепи в Днепровом Правобережье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1980.— 16 с.

⁴¹ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1976, с. 147.

⁴² Смирнова Г. И. Новое в изучении археологических памятников Северо-Западной Скифии.— В кн.: Культура Востока. Древности и раннее средневековье. Л., 1978, с. 115—130; Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской арханки на Среднем Днестре.— ТГЭ, 1979, т. 20, с. 11.

⁴³ Див.: Яценко И. В., Раевский Д. С. Некоторые аспекты состояния скифской проблемы.— НАА, 1980, № 5.

⁴⁴ Див.: Грантовский Э. А. Проблемы изучения общественного строя скифов.— ВДН, 1980, № 4, с. 128—155.

суспільства. Щодо висновків про соціальну стратифікацію скіфського суспільства, то вирішальне слово тут залишається за археологічними матеріалами.

Велика робота має бути виконана по вивченню поховальних пам'яток з метою визначення соціального статусу померлих. Крім характеристики поховальних споруд дуже суттєвим моментом (особливо для поховань знаті) є аналіз інвентаря, з'ясування семантики його окремих категорій. Цінну інформацію можна одержати за допомогою аналізу творів мистецтва, яскрава соціальна належність яких безсумнівна. Такий аналіз поховальних комплексів дозволить виявити міру схожості між культурою верхівки скіфського суспільства і рядових обшинників.

У дослідженні ідеології скіфського суспільства за останні роки відбулися суттєві зміни. Особливо це стосується питань походження і семантики скіфського мистецтва, а також релігійно-міфологічних уявлень (праці Д. С. Раєвського, О. Ю. Кузьміної, Н. О. Онайко, О. І. Шкурко, Л. А. Лелекова). В розробку цього питання зробили свій внесок і українські археологи В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Є. В. Яковенко, С. С. Безсонова, Б. М. Мозолевський, В. П. Білозор та ін.⁴⁵ Все більше уваги приділяється світоглядним аспектам мистецтва. Проте теоретичних розробок у цій галузі ще недостатньо (праці Д. С. Раєвського, О. Ю. Кузьміної). Відчувається необхідність систематичного вивчення скіфського мистецтва, починаючи з початкових ступенів (тобто з періоду пізньої бронзи), з врахуванням історичних умов його виникнення. Завдяки таким дослідженням можна одержати цінну інформацію щодо походження скіфської культури, а також ідеології суспільства і його соціального устрою⁴⁶. Причому мистецтво звіриного стилю повинно розглядатися в тісному зв'язку з антропоморфним мистецтвом, оскільки у кінцевому підсумку й те і друге є проявом однієї ідеології.

Структурно-типологічний підхід до аналізу пам'яток стародавнього мистецтва, який враховує усі його основні аспекти: семантичний, структурний, прагматичний (праці В. В. Іванова та В. Н. Топорова), можна успішно застосовувати і до аналізу пам'яток скіфо-античного мистецтва⁴⁷. Необхідно також вивчити твори мистецтва з метою виділення окремих художніх стилів (еллінський, іранський, ахемідський, власне скіфський, фракійський та ін.), що в ряді випадків може допомогти з'ясуванню етнічної належності пам'ятки.

На останній дискусії з питань скіфської археології було слушно підкреслено значення проблеми «скіфське у слов'янському», тобто скіфської спадщини в слов'янському фольклорі, топоніміці, мистецтві та інших галузях ідеології і матеріальної культури⁴⁸. Роботи дослідників

⁴⁵ *Ильинская В. А.* Современное состояние проблемы скифского звериного стиля.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976, с. 9—29; *Ильинская В. А.* Золотая пластина с изображением скифов из коллекции Романовича.— СА, 1978, № 3, с. 90—100; *Тереножкін О. І.* Кімерійські стели.— Археологія, 1978, вип. 27, с. 12—22; *Яковенко Э. В.* Предметы звериного стиля в ранне-скифских памятниках Крыма.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль..., с. 128—137; *Яковенко Э. В., Бидзила В. И.* Гравированные костяные пластинки из Гаймановой Могилы.— В кн.: Проблемы античной истории культуры. Доклады XIV Международ. конф. античников соц. стран «Эйрене», Ереван, 1979, вып. 2, с. 457—467; *Безсонова С. С., Раевский Д. С.* Золотая пластина из Сахнівки.— Археологія, 1977, вип. 21, с. 39—50; *Безсонова С. С.* Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи.— Археологія, 1977, вип. 23, с. 11—24; *Безсонова С. С.* Деякі релігійні питання скіфської ідеології.— Археологія, 1980, вип. 34, с. 3—17; *Мозолевський Б. М.* Синтез скіфо-античної думки.— Всесвіт, 1978, № 2, с. 191—204; *Білозор В. П.* Оленные камни и киммерийские стелы.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. докл. Ужгород, 1978, с. 52—53.

⁴⁶ Див.: *Сорокин С. С.* Отражение мировоззрения ранних кочевников Азии в памятниках материальной культуры.— В кн.: Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978, с. 172—191.

⁴⁷ Див.: *Раевский Д. С.* Из области скифской космологии... (Опыт семантической интерпретации лекторал из Толстой Могилы).— ВДИ, 1978, № 3, с. 115—134.

⁴⁸ НАА, 1980, № 6, с. 80 (виступ О. Ю. Кузьміної).

слов'янського фольклору і археології порушили лише частину цієї спадщини.

Отже, роки X-ї п'ятирічки були періодом успішного розвитку археології раннього залізного віку на Україні, новим етапом у вивченні археологічних пам'яток, матеріальної та духовної культури стародавнього населення, історичних процесів, що відбувалися на території нашої республіки. Але значне зростання кількості нових матеріалів потребує подальшої розробки основних напрямків скіфознавства і сарматознавства з урахуванням всіх писемних і археологічних джерел. Серед особливо важливих завдань найближчого часу слід відзначити поглиблене вивчення періоду зміни кімерійської культури скіфською. Дослідження процесу формування скіфської культури потребує з'ясування конкретного співвідношення місцевих та привнесених елементів у матеріальну культуру, поховальний обряд та мистецтво скіфів.

У дослідженні скіфської археології IV—III ст. до н. е. на першому плані є картографування і складання зводів археологічних пам'яток, вивчення їх відносної та абсолютної хронології; продовження монографічного дослідження «царських» курганів, вивчення поховальних обрядів і матеріальної культури.

Слід з'ясувати час появи сарматів на території Північного Причорномор'я, для чого необхідно продовжувати вивчення пам'яток III—II ст. до н. е. на території Нижнього Подніпров'я.

Дослідження Лісостепових пам'яток вимагає подальшого вивчення локальних варіантів культури лісостепового населення скіфського часу, нових зусиль по розв'язанню проблеми етногеографії Лісостепової Скіфії. У галузі вивчення ідеології та соціального ладу скіфів важливим завданням залишається більш повне залучення даних писемної традиції, насамперед іранської, а також вивчення шляхів формування скіфського мистецтва.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН | , С. С. БЕССОНОВА,
В. Ю. МУРЗИН

Археология раннего железного века на территории Украины в годы X пятилетки

Резюме

В статье подводятся итоги изучения памятников раннего железного века на территории Украины в годы X-й пятилетки и намечаются основные задачи в этой отрасли археологической науки на ближайшие годы. Отмечаются основные направления научных исследований и их результаты, научные труды, изданные или подготовленные к печати, дается краткая сводка археологических работ. Основное внимание в статье уделено работам украинских археологов.

С. М. БІБІКОВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Дослідження античних пам'яток на Україні

Північне Причорномор'я в межах УРСР особливо насичене пам'ятками античної культури. Тут зосереджені й основні центри античної цивілізації, в тому числі Ольвія і Херсонес — міста-держави. Ці поліси значною мірою визначили риси історичного розвитку населення, яке проживало на території Європейської частини СРСР з VI ст. до н. е. до середньовіччя включно.

У десятій п'ятирічці вивчення пам'яток античної археології — міст і поселень Північного і Північно-Західного Причорномор'я — проводи-